

УДК 347.23

Волошенюк Л.В., Алексєєнко Д.Д.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СИСТЕМУ ПРАВ ВЛАСНОСТІ

У статті розглянута еволюція поглядів на права власності. Обґрунтовуються можливості використання системи прав власності в умовах трансформаційної економіки з метою створення єдиного механізму регулювання прав власності.

The article deals with the evolution of views on property rights. It grounds the possibilities of using the system of property rights in transformational economy. The main aim of the system is to develop integrated mechanism of regulation.

Дослідження проблем власності завжди має високий рівень теоретичної та практичної актуальності. Ці дослідження розгортаються за певними напрямками. Одним із них є так звана теорія прав власності, яка оформилася в особливий розділ економічної теорії в 60-70-ті роки ХХ сторіччя. Розвиток теорії прав власності в даний час продовжується, вона набула ролі методологічної і загальнотеоретичної основи наступних напрямів економічного аналізу: економіки права, нової економічної історії, теорії економічних організацій та деяких інших.

Вважається, що у витоків теорії прав власності стояли відомі американські економісти – Р. Коуз і А. Алчіян. Серед тих, хто активно брав участь у її наступній розробці, можна назвати Й. Барцеля, Л. де Алессі, Г. Демсеца, М. Йенсена, Г.Еаламрези, У. Меклінга, Д. Норта, Р. Познера, С. Пейовича, О. Вільямсона, Є. Фаму, Є. Фьюрботна, С. Чена.

Дослідженнями системи прав власності на пострадянському просторі займається чимало фахівців, серед яких можна, зокрема, відзначити В. Будкіна [1], А.Гриценко [2], М. Дерябіна [3], Р. Капелюшнікова [5], І. Лазню [12], Р.Нурєєва [4], В. Рибалкіна [12].

Проблема прав власності набула актуальності у зв'язку з переходом держав з адміністративно-командної системою управління до змішаного типу економічної системи. В умовах трансформації необхідно було створити таку систему прав власності при якій домогосподарства, держава погоджуються на трансакційні витрати, що зазнають економічні суб'єкти під час легалізації прав власності.

Метою даної статті є дослідження процесу еволюції теорії прав власності в контексті можливостей використання системи прав власності в умовах трансформаційної економіки.

Своєрідність підходу теорії прав власності розкривається вже в розгорнутому визначенні її центрального поняття.

Система прав власності – це сукупність норм, що регулюють доступ до обмежених ресурсів. Вона санкціонується державою у формі законів і суспільством у вигляді звичаїв, моральних установок, релігійних заповідей тощо. Права власності охоплюють фізичні та юридичні об'єкти. Це свого роду "правила гри", які впорядковують відносини між окремими економічними суб'єктами.

З боку індивіда – це сукупність правомочностей на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу. Р. Коуз об'єднує ці правочини у так званий пучок власності, основними елементами якого є: право на виключення із доступу до ресурсу інших агентів; право на використання ресурсів; право на одержання доходу від ресурсів; право на передачу всіх попередніх повноважень.

Права власності розуміються як санкціоновані відносини поведінки між суб'єктами, що виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їхнього використання. Ці відносини визначають норми поведінки з приводу благ, котрі будь-яка особа повинна

додержуватися у своїх взаємодіях з іншими людьми або ж нести витрати через їхнє недотримання.

Термін "благо" використовується в даному випадку для позначення усього, що приносить людині корисність або задоволення.

Таким чином, поняття прав власності в контексті даного підходу поширюється на всі обмежені блага.

Найважливішими моментами даного визначення є наступне:

- використання терміна «право власності», а не терміну «власність». Власністю є не ресурс самий по собі, а пучок (сукупність) або частина прав по використанню даного ресурсу;
- відносини власності – це відносини між людьми, а не відносини «людина - річ»;
- відносини власності виводяться з проблеми обмеженості (ресурсів);
- трактування прав власності носить всеохоплюючий характер, вбираючи в себе як матеріальні, так і нематеріалізовані об'єкти. Права власності фіксують позицію, можливості людини щодо використання обмежених ресурсів будь-якого роду;
- відносини власності розглядаються як санкціоновані суспільством права, але не обов'язково тільки державою;
- правам власності надається поведінкове значення – одні способи поведінки вони заохочують, інші обмежують, намагаються усунути;
- несанкціонована поведінка також залишається в сфері уваги теорії власності. Економічно її можна пояснити наступним чином: заборони й обмеження не усувають її, а діють як негативні стимули, збільшуючи пов'язані з нею витрати (у вигляді можливого покарання). А дотримання чи порушення санкціонованих норм поведінки перетворюються в акти раціонального економічного вибору.

Потрібно відзначити, що економічна теорія прав власності формувалася значною мірою під впливом англосаксонської правової традиції. На відміну від правових систем континентальної Європи, у яких під час і після буржуазних революцій пануючою стала ідея «абсолютного» права приватної власності, англійська правова система зберегла більшість інститутів феодального права. Наприклад, вона продовжувала вважати об'єктами власності як матеріальні речі, так і цінності зобов'язального характеру (нематеріалізовані блага), допускала можливість роздроблення права власності на якийсь об'єкт на частковій правомочності кількох осіб.

Таким чином, у даний момент можна виділити дві протилежні правові традиції, одна з яких визнає право власності як неподільний моноліт, а інша – як сукупність часткових правомочностей. В даний час перемагає друга, тому що їй властива гнучкість, яка безперечно, більше відповідає складним економічним, соціальним і політичним реаліям сьогодення.

Сучасні автори розуміють власність як "складний пучок відносин, які істотно розрізняються за своїм характером і наслідками" [6,9,11,13].

У самому загальному виді відносини власності можна було б визначити як фактично діючу в суспільстві систему виключень із доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів. При цьому під доступом мається на увазі можливі рішення з приводу використання обмеженого ресурсу, не обов'язково пов'язаних лише з фізичним впливом на нього [5].

Таким шляхом задається вся матриця можливих взаємодій між тими, у кого немає доступу до ресурсу, і тими, для кого доступ до ресурсу відкритий. Відсутність яких би то не було виключень із доступу до ресурсу (тобто вільний доступ до нього) означає, що він не належить нікому або, що те ж саме, – усім.

Ступінь «виключності» не є величина постійна, разом і назавжди задана. Вона може варіювати в межах від "1", коли доступ відкритий тільки одній особі (індивідуальна власність), до "0", коли доступ відкритий усім членам суспільства (спільна власність). Будь-яка система виключень із доступу до наявних у суспільстві ресурсів якби містить в собі у згорнутому вигляді усі можливі способи потенційних взаємодій між економічними суб'єктами з приводу використання цих ресурсів [6].

Вважається, що найбільш повне визначення права власності було запропоновано англійським юристом А. Оноре. Воно включає 11 елементів: 1) право володіння; 2) право використання; 3) право розпорядження або управління; 4) право привласнення або право на доход; 5) право на залишкову вартість; 6) право на безпеку; 7) право на успадкування; 8) безстроковість; 9) право на заборону шкідливого використання; 10) відповідальність у вигляді стягнення; 11) залишковий характер. Зазначається, що власниками можуть бути лише ті, кому належать наступні комбінації повноважень: які включають одне або декілька основних повноважень з 1 по 5; право на залишкову вартість, навіть взятє окремо, а також будь-яка комбінація з його включенням [5, 8].

А. Алчіян і Г. Демсец відзначають, що про те, якою мірою та або інша правомочність на річ належить власнику, можна судити по тому, наскільки рішення власника зумовлює дійсне використання даної речі. Якщо є ймовірність того, що рішення власника, яке виражає реалізацію будь-якої правомочності, буде виконуватися в процесі використання ресурсу без найменших відхилень, то тоді можна сказати, що власник має абсолютну правомочність на цей ресурс [7,15].

Таким чином, еволюцію прав власності можна охарактеризувати як природний і безперервний процес перегрупування правомочностей безпосередньо власниками.

Отже, ми можемо вважати «абсолютне» право власності певною ідеальною конструкцією. На практиці окремі правомочності можуть вступати і вступають у різноманітні комбінації, і в кінцевому вигляді кожна правомочність взята окремо може належати різним особам, тобто відбувається своєрідне розщеплення права власності на часткові правомочності. Крім того, мають місце процеси обмеження прав власності, як правило, з боку держави.

В теорії прав власності приділяється велика увага як процесу диференціації, так і процесу обмеження прав власності. Але оцінюються вони по різному: перший – безумовно позитивно, другий – як джерело численних негативних явищ.

«Право власності на майно, – відзначає С. Пейович, – складається із наступних правомочностей: права користування майном (usus); права пожинати принесені їм плоди (usus fructus); права змінювати його форму і субстанцію (abusus) і права передавати його іншим особам за взаємно узгодженою ціною. Останні дві правомочності визначають право власника на здійснення змін у цінності його майна і являють собою фундаментальні компоненти права власності» [13].

Право власності має досить складну структуру, що складається з взаємозалежних компонентів. Ступінь взаємозв'язку компонентів виявляється по тому, наскільки обмеження якоїсь правомочності (аж до повного її усунення) впливає на реалізацію власником інших правомочностей.

Наприклад, виключне право користування не обов'язково припускає можливість відчуження предмета. В той же час право на передачу предмета неминуче припускає, що агенту переходить принаймні якась частина виключних прав на користування або дохід (в іншому випадку ніхто не погодився б на обмін із власником цього предмета). Жорстке обмеження права на одержання доходу від ресурсу (наприклад у вигляді надвисокого

податку) може призвести до того, що власник ресурсу може втратити усяку зацікавленість у його використанні та відтворенні.

У цьому випадку він ніяк не буде захищати своє виняткове право користування предметом, тобто його поведінка набуде раціональності і буде такою же, як у випадку коли б він був позбавлений цього права.

Формуванню стійкого економічного середовища сприяє специфікація прав власності. При специфікації прав власності необхідно визначити суб'єкта власності, її об'єкт, а також спосіб наділення нею.

Альтернативні варіанти специфікації об'єктів власності і способів встановлення прав на них далеко не однакові і вимагають різних витрат.

Неповнота специфікації іменується «розмиванням» (attenuation) прав власності. Суть цього економічного явища полягає в тому, що в гіпотетичній ситуації, де правомочності власників залишалися б абсолютно невизначеними, усяка діяльність, яка не приносить задоволення поточних потреб (інвестування, створення запасів тощо) стала б фактично неможливою.

На наш погляд, до основних причин розмивання прав власності можна віднести такі: права власності нечітко визначені; права власності погано захищені; права власності підпадають під різного роду обмеження, насамперед з боку держави.

Процесу розмивання прав власності може бути протипоставлений процес диференціації прав власності, при якому розгалуження правомочностей відбувається на добровільній основі і носить добровільний характер. Таким чином, економічні агенти одержують можливість спеціалізуватися в реалізації тієї або іншої часткової правомочності (наприклад, у праві управління або в праві розпорядження капітальною вартістю ресурсу).

Утримання і розподіл прав власності впливають на аллокацію ресурсів, на обсяг і умови обміну, на розподіл і рівень прибутку, на процеси ціноутворення.

У стандартних неокласичних моделях трансакційні витрати приймаються рівними нулю. Теоретики прав власності ввели в науковий обіг ідею позитивних витрат трансакції – теорема Коуза.

Альтернативні системи власності припускають різний рівень трансакційних витрат на однаковий вид господарської діяльності. Це призводить до неоднакового об'єднання правомочностей у кластери, до вибору різних контрактних форм. Крім того, альтернативні правові режими вимагають різних витрат на своє утримання і захист. Чим дешевше обходиться захист прав власності, тим ефективніше він буде проводитися.

Таким чином, шлях до подолання екстерналій лежить через створення нових прав власності в тих сферах, де вони нечітко визначені. В силу цього зовнішні ефекти та їхні негативні наслідки породжуються недосконалим законодавством. Тому виникає питання, чи доцільним є державне втручання в економіку, викликане необхідністю зняття зовнішніх ефектів. Можна передбачити: якщо трансакційні витрати низькі, то воно є зайвим, а якщо високі – далеко не завжди економічно виправданим, оскільки дії держави самі поєднуються із позитивними трансакційними витратами.

В теорії інституціоналізму виділяють три основні правових режими (системи) власності: приватна, державна і комунальна (загальна) власність.

Ці три системи власності на практиці не функціонують в чистому вигляді. При цьому на деякі види ресурсів у суспільстві одночасно поширюються різні режими власності. Крім того, при системі приватної власності завдяки свободі відгалуження і рекомбінування часткових правомочностей можуть функціонувати форми, що «імітують» державний або комунальний режими власності (акціонерна власність, наприклад).

Відповідно до методології транзакційного підходу, система загальної власності функціонує там, де витрати по специфікації і захисту індивідуальних прав власності є достатньо високими.

Вигоди від функціонування таких прав або недостатні, щоб перевершити необхідні витрати, або узагалі відсутні, якщо економічний ресурс знаходиться в достатній кількості, тобто необмежений.

Водночас витрати, пов'язані з дією системи загальної власності, великі і зростають із збільшенням числа користувачів. Комунальна (загальна) власність неминуче породжує істотні екстерналії, оскільки особи, що володіють комунальними правами, практично не несуть ніяких витрат, пов'язаних із наслідками своїх дій. Звідси всім добре відомий феномен – активна експлуатація і швидке виснаження ресурсів, що знаходяться в загальній власності.

Як вказують А. Алчіян і Г. Демсец, система загальної власності з її принципом "першим зайняв, першим скористався" внутрішньо суперечлива і нестабільна. Кожний має індивідуальне право на використання ресурсу після його захоплення, але лише загальне право на його використання до захоплення.

Щоб усунути екстернальні ефекти надвикористання ресурсу, необхідно спонукати індивідуумів до зміни існуючої структури прав власності. Як відзначають А. Алчіян і Г. Демсец, будучи внутрішньо нестабільною, комунальна власність еволюціонує по напрямку або до приватної, або до державної форми власності [7,15].

Л. Де Алессі зазначає, що, оскільки співвласники колективної власності позбавлені виключних прав на одержання вигоди (результату) від інвестування свого часу і засобів у колективний ресурс, у них практично немає стимулів до його консервації. Комунальні пасовища, угіддя, ліси, ріки експлуатуються більш інтенсивно і виснажуються швидше, чим приватні [14].

Таким чином, як це витікає з численних емпіричних досліджень, загальна власність за інших рівних умов припускає скорочення обсягу інвестицій, переважання більш працездатних технологій, меншу продуктивність праці, високі витрати опортуністичної поведінки, більш обмежений відрізок часу при прийнятті рішень, схильність до завчасного збору врожаю сільськогосподарських культур тощо.

Виділяють декілька найважливіших відмінностей державної власності від приватної з погляду відповідних пучків правомочностей:

1. Головний чинник – нездатність співвласника державної власності продати або передати свою частку участі в ній. Більш того, ніхто не може ухилитися від правового володіння нею. Правове володіння державною власністю є в деякій мірі примус, воно обов'язково доти, поки хтось залишається членом суспільства.
2. Тісна кореляція між поведінкою індивідуальних співвласників державної власності і результатами її використання відсутня. Члени суспільства, відповідно, у меншій мірі зацікавлені в контролі за результатами використання державної власності.

Отже, співвласники державної власності не можуть здійснювати концентрацію свого багатства в обраних ними областях (не можуть, наприклад, збільшити свою частку "власності" в охороні здоров'я, зменшивши свою частку "власності" в обороні); розгалужувати пучки правомочностей і спеціалізуватися в реалізації часткової правомочності тільки одного типу; здійснювати дієвий контроль за своїми агентами.

Будь-які спроби перегрупувати права власності починають здійснюватися в тому випадку, коли очікувані вигоди перевершають очікувані витрати. Зміни в правах власності здійснюються через взаємодію домінуючої структури прав власності з пошуком людиною шляхів до досягнення більшої корисності.

Витрати і вигоди, пов'язані з перебудовою прав власності залежать від усіх чинників, що або підвищують вигоду від подальшої специфікації прав власності, або забезпечують зменшення трансакційних витрат (технічний прогрес, відкриття нових ринків, поява нових видів продукції тощо).

Ефективна інституціональна структура, і насамперед, система прав власності, є найважливішою передумовою економічного зростання. Головна функція інститутів – зменшення трансакційних витрат. У тій мірі, у якій інститути справляються з цією задачею, поглиблюються процеси спеціалізації і поділу праці, зростають інтенсивність і масштаби обміну. У тій мірі, у якій вони відхиляються від її виконання і починають служити інтересам окремих соціальних груп, економічний процес гальмується або зовсім припиняється. Економічний та політичний розвиток України в 1990-х роках та на початку 2000-х дає чимало практичних підтверджень цим висновкам.

Література:

1. Буткін В. Постсоціалістична трансформація власності. // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 39-44.
2. Гріценко А. Сумісно-розподільні відносини: праця, власність і влада. // Економіка України. – 2003. – № 3. – С. 50-58.
3. Дерябина М. Реструктуризация российской экономики через предел собственности и контроля // Вопросы экономики. – 2001. – № 10. – С.55-69.
4. Нуреев Р. Исторические судьбы власти-собственности. В кн.: Постсоветский институционализм – 2006: Власть и бизнес / Под. ред. Р.Н. Нуреева. Ростов-на-Д.: Наука – Пресс, 2006. – С. 10-76.
5. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем). – М.: Институт мировой экономики и международных отношений, 1990.
6. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М., 1993. – 119 с.
7. Алчиян А., Демсец Г. Производство, информационные издержки и экономическая организация. // Вестник молодых ученых: Серия: Экономические науки. – 2002. – № 6. – С. 114 – 129.
8. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
9. Уильямсон О. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, "отношенческая" контрактация. – Санкт-Петербург: Лениздат, 1996. – 702 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3. – М.: Политиздат, 1986. – 639 с.
11. Кофанов Л. Л. Lex et ius: возникновение и развитие римского права в VIII-III вв. до н.э. Статут, 2006. – 575 с.
12. Рибалкін В., Лазня І. Теорія власності. – К.: Логос, 2000. – 274с.
13. The economics of property rights, ed. by Furubotn, Eirik G., and Pejovich, Svetozar. Cambridge, 1974.
14. De Alessi, Louis. The economics of property rights: a review of evidence. "Research in Law and Economics". – 1980. – vol. 2.
15. Alchian, Armen A. and Demsetz, Harold (1973), 'The Property Right Paradigm', 33 Journal of Economic History, 16.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Петрунею Ю.С. 22.12.08*

*Надійшло до редакції
24.12.08*